

**UNIVERSITATEA BABEȘ-BOLYAI CLUJ-NAPOCA
FACULTATEA DE ISTORIE ȘI FILOSOFIE**

CIPRIAN FIREA

**ARTA POLIPTICELOR MEDIEVALE DIN
TRANSILVANIA (1450-1550)**

**TEZĂ DE DOCTORAT
Rezumat**

**CONDUCĂTOR ȘTIINȚIFIC
ACAD. MARIUS PORUMB**

2010

CUPRINS

Volumul I

INTRODUCERE	p. 3
Retablul european. Câteva repere metodologice	p. 6
Ce este retablel?.....	p. 6
Altar și retablel.....	p. 7
Retablul și ritualul liturgic. Geneza clasei.....	p. 13
Patronaj liturgic – patronaj artistic.....	p. 20
Polipticele medievale din Transilvania. Generalități	p. 24
Hotare și limite.....	p. 24
Repertoriul. Evaluări cantitative.....	p. 26
Proveniența.....	p. 27
Datarea.....	p. 28
„Dimensiunile” artei retablelului. Caracterul surselor.....	p. 28
Studii de caz: bisericele dominicane din Sighișoara și din Cluj	
Pierderile.....	p. 33
Istoriografia privitoare la polipticele transilvănene	p. 35
Polipticele medievale transilvănene: structură, terminologie, tipologii	p. 62
Iconografia	p. 67
Context liturgic și artă medievală: biserica Sf. Maria din Sibiu	p. 75
Polipticele și comanditarii lor	p. 82
Arta și producția de retableluri în Transilvania medievală	p. 89
Artiștii.....	p. 89
Meșteșug și breaslă.....	p. 92
Statutul artiștilor.....	p. 94
Activitatea artistică și atelierul.....	p. 96
Modelele grafice.....	p. 98
O istorie a picturii de retableluri din Transilvania. Câteva repere stilistice.....	p. 110
ÎNCHEIERE	p. 121
BIBLIOGRAFIA	p. 125
ANEXE	
Artiști din Transilvania. Pictori și Sculptori.....	p. 140
Statutele breslelor.....	p. 188
Datări.....	p. 197
Modele grafice.....	p. 200

Volumul II

CONVENȚII.....	p. 5
I. Piese consemnate în izvoare de epocă.....	p. 9
II. Piese păstrate.....	p. 21
Polipticul <i>Fecioarei</i> de la Armășeni (➤ Armășeni).....	p. 22
Polipticul <i>Fecioarei Maria între sfințele Ecaterina și Magdalena</i> din Băgaciu (➤ Băgaciu).....	p. 31
Polipticul <i>Sf. Ursula</i> de la Beia (➤ Beia).....	p. 40
Polipticul <i>Fecioarei</i> din Biertan (➤ Biertan 1).....	p. 47
Fragment de rețablă din Biertan (➤ Biertan 2).....	p. 66
Polipticul <i>Fecioarei</i> de la Boian (➤ Boian).....	p. 70
Polipticul <i>Sfântului Nicolae</i> de la Bruiu (➤ Bruiu).....	p. 77
Polipticul <i>Încoronării Fecioarei</i> de la Călățele (➤ Călățele 1).....	p. 84
Voleț de poliptic cu sfinți de la Călățele (➤ Călățele 2).....	p. 88
Polipticul <i>Fecioarei</i> din Cetățuia (➤ Cetățuia).....	p. 90
Predela cu <i>Vir dolorum</i> din Cincu (➤ Cincu).....	p. 94
Polipticul <i>Fecioarei între sfinții Petru și Paul</i> de la Cioboteni (➤ Cioboteni 1).....	p. 97
Polipticul <i>Fecioarei</i> de la Cioboteni (➤ Cioboteni 2).....	p. 106
Fragmente din rețablul <i>Sf. Ioan Botezătorul</i> de la Cisnădie (➤ Cisnădie).....	p. 111
Voleți cu <i>Necredința lui Toma și Martiriul unui episcop</i> din Cluj (➤ Cluj).....	p. 118
Coronamentul cu <i>Învierea lui Isus</i> din Cozmeni (➤ Cozmeni).....	p. 123
Polipticul <i>Sfântului Nicolae</i> de la Cund (➤ Cund).....	p. 125
Rețablul <i>Euharistic</i> de la Dupuș (➤ Dupuș 1).....	p. 131
Predela cu <i>Plângerea lui Isus</i> de la Dupuș (➤ Dupuș 2).....	p. 142
Polipticul <i>Fecioarei</i> de la Feldioara (➤ Feldioara).....	p. 146
Polipticul <i>Sfântului Martin</i> de la Fișer (➤ Fișer).....	p. 152
Fragment de voleț cu <i>Luarea de pe cruce a lui Isus</i> de la Florești (➤ Florești).....	p. 162
Polipticul <i>Sfinților Apostoli</i> din Hălchiu (➤ Hălchiu).....	p. 166
Voleț de diptic cu <i>Fecioara Îndurerată</i> de la Hunedoara (➤ Hunedoara).....	p. 176
Rețablul <i>Fecioarei și al sfinților</i> de la Jidvei (➤ Jidvei).....	p. 180
Rețablul <i>Fecioarei</i> de la Jimbor (➤ Jimbor).....	p. 190
Polipticul <i>Coborârii Sf. Duh</i> de la Leliceni (➤ Leliceni).....	p. 199
Fragment de voleț cu <i>Nașterea Fecioarei</i> de la Lipova (➤ Lipova).....	p. 207
Polipticul <i>Fecioarei</i> din Mălâncrav (➤ Mălâncrav).....	p. 210
Volețul cu <i>Viziuni</i> de la Mănăstirea (➤ Mănăstirea).....	p. 219
Polipticul <i>Patimilor lui Isus</i> din Mediaș (➤ Mediaș 1).....	p. 224
Predela cu <i>Cina cea de taină</i> din Mediaș (➤ Mediaș 2).....	p. 234

Retablul <i>Necredinței lui Toma</i> de la Moșna (► Moșna).....	p. 239
Panou central cu <i>Sfinții eremiți Anton și Paul</i> de la Movile (► Movile).....	p. 245
Polipticul <i>Sfintei Cruci</i> din Prejmer (► Prejmer).....	p. 249
Retablul de la Richiș (► Richiș 1).....	p. 254
Fragment de ramă a unui panou central de retablu (► Richiș 2).....	p. 264
Polipticul <i>Sfinților Ioan</i> de la Rodeș (► Rodeș).....	p. 266
Panou central cu <i>Încoronarea Fecioarei</i> de la Sândominic (► Sândominic 1).....	p. 275
Volet de poliptic cu <i>Buna Vestire și Sf. Petru</i> din Sândominic (► Sândominic 2).....	p. 280
Polipticul <i>Fecioarei</i> din Sântimbru (► Sântimbru).....	p. 282
Retablul <i>Fecioarei</i> din Sebeș (► Sebeș).....	p. 287
Polipticul <i>Patimilor lui Isus</i> din Sibiu (► Sibiu 1).....	p. 299
Panou central cu <i>Vir dolorum</i> din Sibiu (► Sibiu 2).....	p. 311
Panou central cu <i>Isus între Apostoli</i> din Sibiu (► Sibiu 3).....	p. 316
Volet de poliptic cu <i>Sfinți</i> din Sibiu (► Sibiu 4).....	p. 319
Voleți cu <i>Patimi și Apariții</i> de la Sibiu (► Sibiu 5).....	p. 322
Panouri intermediare cu <i>Virgines Capitales</i> din Sibiu (► Sibiu 6).....	p. 327
Panou de poliptic cu <i>Martiriul Sf. Barbara</i> de la Sibiu (► Sibiu 7).....	p. 330
Predela cu <i>Isus Înviat arătându-se Mariei</i> din Sibiu (► Sibiu 8).....	p. 333
Predela cu <i>Moartea Fecioarei</i> din Sibiu (► Sibiu 9).....	p. 336
Polipticul <i>Sf. Martin, Egidius și a altor sfinți</i> din Sighișoara (► Sighișoara).....	p. 338
Predela cu <i>Patimile lui Isus</i> de la Șaeș (► Șaeș 1).....	p. 350
Retablul <i>Sfintelor Neamuri</i> de la Șaeș (► Șaeș 2).....	p. 356
Polipticul <i>Fecioarei</i> de la Șmig (► Șmig).....	p. 364
Polipticul <i>Întrupării și Patimilor</i> de la Șoroștin (► Șoroștin).....	p. 370
Fragment de volet cu <i>Sfinți</i> de la Târgu-Mureș (► Târgu Mureș).....	p. 376
Polipticul <i>Fecioarei</i> de la Târnavă (► Târnavă).....	p. 379
Tripticul <i>Sfintei Ana Întreite</i> de la Vlaha (► Vlaha).....	p. 387
III. Piese consemnate în izvoare moderne, iar ulterior dispărutep. 392	
Panou (dispărut) de poliptic cu <i>Buna Vestire</i> din Prejmer < Prejmer >.....	p. 393
Polipticul (dispărut) cu <i>Sfinte</i> din Sântimbru < Sântimbru >.....	p. 395

Cuvinte cheie: artă și liturghie medievală, retablu, poliptic, altar, biserică, pictură pe panou, patronaj artistic, artiști din Gotic și Renaștere, gravură.

Vizualul a juct un rol crucial în viața și experiența religioasă a oamenilor din Europa evului mediu și al Renașterii. În acest sens vorbesc nu numai conceptele vehiculate în cultura epocii, una eminamente religioasă (ca de pildă Mântuirea, considerată a fi și viziunea imediată a lui Dumnezeu – *visio beatifica*) dar și caracterul dramatic și spectacular al serviciului divin sau natura devoțiunii personale, în care se făcea un uz intens de imagini ca suport pentru meditație. La acestea se adaugă desigur impresionanta cantitate de imagini materiale, de asemenea eminamente religioase, produse în diferite materiale și în diferite tehnici și care au ajuns până la noi.

Prezenta lucrare de doctorat are ca obiect o anumită categorie de obiecte de artă, polipticul sau retablul, dar a cărei sorginte temporală și culturală, Transilvania evului mediu târziu și a Renașterii, o situează în „arta dinaintea epocii artei”. Creat pentru a îmbogăți semantic și vizual un spațiu sacral și interacționând în multiple moduri cu acesta, retablul îndeplinea un multiplu rol, cel pur estetic, de *decorum*, aflându-se în planul secund al unuia mult mai important pentru epocă: rolul de cult. Funcția religioasă și liturgică a clasei amintite a fost redescoperită și asumată de istoriografia artei mai ales în ultima vreme. Pentru mult timp, fascinația în fața calităților formale ale reprezentărilor purtate de poliptice, fie pictate sau sculptate, a absorbit interesul cercetării. *Connoisseur*-ii s-au strădit să traseze liniile evoluției stilistice, să claseze operele în școli, curente, ateliere, au căutat să descifreze încâlcitele ițe ale atribuirilor. Aportul acestui tip de apropiere este esențial și face până azi miezul disciplinei. Trebuie însă observat că nu *retablul* ca întreg constituie centrul atenției, ci *imaginile* sau *reprezentările* pe care le poartă, indiferent de suportul sau funcția lor. Plăsmuite adesea de marii maeștrii ai artei medievale și renascentiste, acestea au fost „decupate” din contextul lor inițial și au fost așezate în paginile tratatelor sau pe simeza expozițiilor muzeale. Muzeul, pe de o parte, iar pe de alta reproducerea operelor până la cele mai intime detalii, datorată tehnicilor contemporane de fotografiere și multiplicare au facilitat un anumit tip de contact între obiectul de artă medievală și publicul modern. În ambele situații avem de a face cu un contact „de aproape” permițând analiza tuturor amănuntelor, iar în cazul fotografiei multiplicată interacțiunea se poate petrece în orice moment ales de posesorul de album, chiar și în afara orelor de program ale muzeului deținător de original.

În epoca în care au fost create, regulile de apropiere dintre public și poliptice erau cu totul altele. Mai întâi de toate, evident, fiecare astfel de piesă era legată de un singur loc și putea fi văzut doar acolo. Apoi, ea nu se afla la nivelul privirii, ci era amplasată pe o masă de

altar, care de multe ori surmonta câteva trepte, astfel încât detaliul pe care-l observăm noi azi cu teleobiectivul nu ajungea niciodată la retina omului medieval. Foarte adesea, altarul și polipticul său stăteau în unghere întunecate ale bisericii, în mici capele barate cu *cancelli* sau paravane, iar în unele perioadele de post erau de-a dreptul acoperite cu cortine. Așadar „arta” investită în aceste obiecte nu constituia scopul principal pentru care au fost create, ele fiind percepute mai degrabă ca „schite” ca impresii generale sau de ansamblu.

Momentul privilegiat de apropiere dintre publicul medieval și retablu era acela al oficierei liturghiei, când pe masa altarului se aprindeau lumânări, a căror lumină reverbera în aurul mai totdeauna prezent pe poliptice, preoții înveșmântați în haine de ceremonie cântau sau rosteau textele sacre și executau coregrafia stabilită, învăluți în fumul cădelnițelor și, adeseori, deschideau sau închideau ritual voleanii polipticului revelând sau ocultând imaginea centrală. Contactul cu retablul și reprezentările pe care acesta le purta era, așadar, unul mediat și exaltat de ritual.

Ritualul sau cultul a jucat un rol esențial (deși nu întotdeauna ușor de pus în evidență) pentru retablu, pornind de la însăși geneza clasei, continuând cu modul de articulare a componentelor în ansambluri, cu adaptarea formelor la diferite funcțiuni de cult și sfârșind cu caracterul reprezentărilor pe care acestea le purtau, cu conținutul lor iconografic. Dată fiind destinația retablurilor, altarele lăcașurilor de cult, ritualul care le privea în mod nemijlocit era cel legat de oficierea slujbelor creștine, sau altfel spus *ritualul liturgic*¹. Din motivele expuse succint mai sus, este firesc azi să ezităm între a denumi polipticele ca „opere de artă” sau „obiecte de cult” ori „obiecte liturgice”.

Prezenta lucrare de doctorat, asumând această ambivalență, acordă atenție atât artei investite în retabluri, cât și reconstituirii funcționalității lor originare ca parte componentă a cultului. O importanță la fel de mare a fost acordată integrării polipticelor medievale în societatea timpului lor, explorând motivațiile pentru care aceasta le-a dorit și le-a creat. Arta, liturghia și patronajul reprezintă reperele cele mai importante ale lucrării mele de doctorat.

Necesitatea acestei lucrări a apărut în urma constatării faptului că, deși adeseori reprezintă opere spectaculoase, polipticele medievale transilvănene au beneficiat de puțină atenție din partea cercetării. Nu există, de exemplu, un catalog cuprinzător al pieselor, iar articolele și studiile care le au ca obiect sunt sporadice. În al doilea volum al lucrării de față, **Repertoriul polipticelor medievale din Transilvania**, încerc să suplinesc parțial această lipsă, prin cele 91 de intrări fiind cea mai completă întreprindere de până acum. Este constituită atât din piesele atestate documentar (componentă care până acum nu a fost

¹ Mai exact, așa cum se va discuta pe larg, este vorba de ritualul euharistic.

exploată deloc) cât și din cele păstrate. **Repertoriul** nu este o anexă a tezei, deoarece fiecare poliptic, tratat monografic, beneficiază de o analiză cât mai completă, din mai multe puncte de vedere: origine, tipologie, iconografie, legătura cu contextul liturgic, patronaj, trăsături stilistice, datare și atribuire. Pe baza acestui **Repertoriu** s-a alcătuit primul volum, reprezentând o sinteză. Ca orice sinteză, are multe aspecte tratate destul de general. Am dorit să insist în mod deosebit asupra câtorva direcții. Prima dintre ele se referă la modul în care este abordată clasa retablului în literatura contemporană internațională, rezumând astfel principalele repere metodologice și modelele care se pot urma în interpretarea materialului local. O altă direcție importantă este aceea a surselor și a validității lor, mai ales în condițiile în care de multe ori literatura locală a confundat *altarul* cu *retablul*. O altă întrebare la care am dorit să răspund este aceea privitoare la dimensiunile artei poliptice în Transilvania medievală. Am arătat un interes deosebit istoriografiei dedicate clasei, pentru a evalua mai bine lipsurile acesteia și unii din pașii care ar trebui urmați în viitor. Studiul patronajului a beneficiat de asemenea de un capitol important, încercând să relev categoriile de donatori implicați în comanda de retablu. În fine, discutând despre problema artei propriu-zise, am făcut cea mai completă listă de artiști (în special pictori) din provincie din perioada cca. 1430-1550, ca un cadru artistic peste care se poate suprapune realitatea pieselor păstrate. Dicționarul de artiști este format din aproape 100 de intrări și cuprinde, pe de o parte, pe toți aceia pe care i-am întâlnit în documente, iar pe de alta pe toți pe care i-am putut identifica în sursele vizuale propriu-zise (poliptice), și căroră, dacă erau anonimi, le-am dat un nume convențional. În fine, am făcut cea mai extinsă analiză a modelelor grafice (a gravurilor) și vizuale (a altor poliptice europene) care stau la baza elaborării compozițiilor și scenelor, din dorința de a identifica mai acurat confluențele stilistice ce converg în arta transilvăneană a timpului. Una din concluziile generale ce se poate desprinde este aceea că fenomenul retablului a avut în Transilvania o receptare mult mai mare decât se cunoaște în mod obișnuit, și că operele artiștilor de aici (fie ei născuți sau naturalizați) demonstrează câteodată standarde calitative echivalente cu ale zonelor privilegiate din Europa.